

Čoln na Kolpi, ovit z meglo pozabe

(položaj književnosti NOB pri pouku) /

Čamac na Kupi obavijen maglom zaborava

(položaj književnosti NOB-a u nastavi)

Mirjana Benjak

Povzetek

Narodnoosvobodilni boj na območju Jugoslavije, del svetovnega protifašističnega boja, je prispeval pomembne dosežke tudi na kulturnem področju: v likovni umetnosti, glasbi in književnosti, gledališču, filmu, stripu. Ob tej priložnosti se ukvarjamo z obravnavo literarnih stvaritev z vojno tematiko (nastalih med drugo svetovno vojno in neposredno po njej) pri pouku književnosti, točneje, z (ne)navzočnostjo teh besedil v hrvaških učnih načrtih/kurikulumi, namenjenih srednješolskemu/gimnazijskemu pouku, od osemdesetih let prejšnjega stoletja do danes. Posebna pozornost je posvečena kvantitativni in kvalitativni analizi literarne produkcije v sklopu šolske interpretacije literarnega besedila, s poudarkom na vojnih opusih Vladimirja Nazorja, Ivana Gorana Kovačiča in Jureta Kaštelana. Analiza je pokazala, da je obravnava NOB v aktualnem gimnazijskem kurikulumu za hrvaški jezik in književnost po obsegu tako zmanjšana, po pristopu pa tako nedorečena, da lahko njen položaj opazujemo v sklopu usode, ki jo doživljajo protifašistični spomeniki po vsej Hrvaški. Uničevanje umetniških arhitekturnih in kiparskih del, pogosto zelo velike vrednosti, ki se je začelo v obdobju domovinske vojne (1990–1995), traja še danes, (pre)pogosto ob ravnodušnosti oblasti in odgovornih državnih institucij do tega problema. Posledice takšnega odnosa do simbolov NOB (tako pisnih kot klesanih) so še posebej vidne v, najblažje rečeno, begajočem odnosu mladih generacij do protifašizma, civilizacijske opredelitve, na kateri temelji sodobna Evropa – katere sestavni del je tudi Hrvaška.

Ključne besede

književnost NOB v hrvaških srednješolskih/gimnazijskih učnih načrtih/kurikulumi, Vladimir Nazor, Ivan Goran Kovačič, Jure Kaštelan, pozaba

Uvod

Delovanje kulturnih ustvarjalcev v NOB je potekalo v znamenju zavračanja starega latinskega izreka *Inter arma silent musae*. Na osvobojenih ozemljih po vsej Jugoslaviji je namreč potekalo bogato in raznoliko kulturno življenje: tiskali so pesniške zbirke, izhajali so časopisi (s krajšimi dramskimi in proznimi besedili), organizirali so raznolike kulturne prireditve (partizansko gledališče).¹ Književnost so ustvarjali avtorji, vključeni v partizanske brigade. Najbolj razširjena literarna vrsta je bila lirska pesem – izpod peresa znanih (npr. Vladimirja Nazorja, Ivana Gorana Kovačiča) in neznanih pesnikov (vzpon ljudske pesmi). Med dramskimi besedili so bile najbolj priljubljene enodejanke, ki so jih igrali na partizanskih prireditvah. Tematika teh del je zajemala revolucionarno zanos, odpor proti sovražniku, upor proti socialni krivičnosti, ljubezen do domovine, vero v zmago. Četudi ima precej teh stvaritev propagandni značaj, ne smemo pozabiti, da so v tem obdobju nastala tudi nekatera literarna dela, ki presegajo čas nastanka in ki jih zaradi njihove estetske, humanistične in etične vrednosti lahko uvrstimo v sam vrh jugoslovanske oziroma hrvaške književnosti.²

Sažetak

Narodnooslobodilačka borba na području Jugoslavije, kao dio svjetske antifašističke borbe, zadužila nas je značajnim ostvarenjima i na kulturnom planu: u likovnim umjetnostima, glazbi, književnosti, teatru, filmu, stripu. Ovom se prilikom osvrćemo na književno stvaralaštvo ratne tematike (nastalo u Drugom svjetskom ratu i neposredno nakon njega) u nastavi književnosti - točnije rečeno - analizira se njegova (ne)prisutnost u hrvatskim nastavnim programima/kurikulima namijenjenih srednjoškolskoj/gimnazijskoj nastavi od 80-ih godina prošlog stoljeća do danas. Posebna se pažnja posvećuje kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi literarne produkcije u sklopu školske interpretacije književnog teksta s naglaskom na ratne opuse Vladimira Nazora, Ivana Gorana Kovačiča i Jure Kaštelana. Analiza je pokazala da je u aktualnom gimnazijskom kurikulumu za Hrvatski jezik književnost NOB-a toliko po obujmu smanjena, a po pristupu toliko nedorečena da njezin položaj možemo promatrati u sklopu sudbine koju doživljavaju antifašistički spomenici diljem Hrvatske. Devastacija, često vrlo vrijednih umjetničkih arhitektonskih i kiparskih ostvarenja, koja je uzela maha u razdoblju Domovinskog rata (1990.–1995.), traje do danas, (pre)često uz indolentno ponašanje vlasti i odgovornih državnih institucija prema tom problemu. Posljedice takva odnosa prema simbolima NOB-a (i pisanim i klesanim) osobito su vidljive u, najblaže rečeno, zbunjivom odnosu mladih naraštaja prema antifašizmu, civilizacijskom opredjeljenju na kojem počiva suvremena Evropa, čiji je sastavni dio i Hrvatska.

Ključne riječi

književnost NOB-a u hrvatskim srednjoškolskim/gimnazijskim nastavnim programima/kurikulima, Vladimir Nazor, Ivan Goran Kovačič, Jure Kaštelan, zaborav

Uvod

Djelovanje kulturnih pregalaca u NOB-u na tragu su dokidanja stare latinske izreke *Inter arma silent Musae*. Naime, na oslobođenim teritorijima širom Jugoslavije odvijao se bogat i raznolik kulturni život: tiskale su se pjesničke zbirke, izlazile novine (s kraćim dramskim i proznim tekstovima), organizirale se raznolike kulturne manifestacije (partizansko kazalište).¹ Književnost su stvarali pisci uključeni u partizanske brigade. Najraširenija književna vrsta bila je lirska pjesma – iz pera poznatih (npr. Vladimira Nazora, Ivana Gorana Kovačiča) i nepoznatih pjesnika (uzlet narodne pjesme). Od dramskih tekstova najpopularnije su bile jednočinke koje su se izvodile na partizanskim priredbama. Tematika tih djela obuhvaćala je revolucionarni zanos, otpor prema neprijatelju, pobunu protiv socijalne nepravde, ljubav prema domovini, vjeru u pobjedu. Iako je mnogo od tih tvorevina propagandnog karaktera, ne smije se zaboraviti da su u tom razdoblju nastala i neka književna ostvarenja koja nadilaze vrijeme nastanka i koja možemo uvrstiti, zbog njihove estetske, humanističke i etičke vrijednosti, u sam vrh jugoslavenske, odnosno hrvatske književnosti.²

1 Tu je treba izpostaviti kulturni događek, enkrat en zasužnjeni Evropi – prvi kongres kulturnih delavcev Hrvaške na osvobojenem ozemlju, ki je potekal v Topuskem od 25. do 27. junija 1944. Na kongresu v stavbi topliške restavracije, ki je bila poslikana s freskami Z. Price, so sodelovali znanstveniki, profesorji, učitelji, profesionalni in amaterski pisatelji, skladatelji, igralci in režiserji.

2 Ivo Frangeš hrvaško književnost vojnega obdobja izpostavlja »kot enega zelo redkih primerov organske književnosti odpora, kljub težkim pogojem nacifašistične okupacije. V nobeni drugi evropski književnosti ni, proporcionalno, tolikšno število in toliko znamenitih književnikov sodelovalo v boju in vojnih operacijah, se pridružilo odporniškemu gibanju.« Frangeš, Ivo: Povijest hrvatske književnosti (Zgodovina hrvaškega slovstva), Zagreb – Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, 1987, str. 350.

1 Ovdje treba izdvojiti kulturni događaj, jedinstven u porobljenoj Evropi – Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske na oslobođenom teritoriju koji je održan u Topuskom od 25. do 27. lipnja 1944. U Zgradi lječilišne restauracije, koja je bila oslikana freskama Z. Price, Kongresu su prisustvovali znanstvenici, profesori, učitelji, profesionalni i amaterski pisci, kompozitori, glumci, redatelji.

2 Pišući o hrvatskoj književnosti ratnog razdoblja Ivo Frangeš ju izdvaja „kao jedan od vrlo rijetkih primjera organske književnosti otpora unatoč teškim uvjetima nacifašističke okupacije. Ni u jednoj europskoj književnosti nije, proporcionalno, tolik broj i toliko znamenitih književnika sudjelovao u borbi i ratnim operacijama, prišao pokretu otpora (...)“. Frangeš, Ivo: Povijest hrvatske književnosti, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb-Ljubljana, 1987., str. 350.

Neposredno po vojni je prevladovala poetika socialističnoga realizma, ki je največ sledi pustila v kritiki in esejistiki, zanimivo pa je, da so v tem obdobju izhajala tudi literarna dela, ki odstopajo od socrealističnih norm (npr. P. Šegedin: *Djeca božja* (Otroci božji), V. Parun: *Zore i vihori* (Zore in viharji), R. Marinković: *Proze*, V. Desnica: *Zimsko letovanje* (Zimsko letovanje)).³ Kar pa zadeva beletristiko, tematsko povezano z NOB, je bila kot literarna vrsta izredno priljubljena pesnitev (M. Franičević: *Govorenje Mikule Trudnega* (Govorjenje Mikule Trudnega), V. Popović: *Oči, J. Kaštelan: Tifusari* (Tifusariji), O. Šolc: *Noć* (Noć)). Tudi prozne zbirke o partizanskem boju v priljubljenosti niso zaostajale (I. Dončević: *Bezimeni* (Brezimni), J. Horvat: *Za pobjedu* (Za zmago)).

1. Književnost NOB v hrvaških srednješkolskih/gimnazijskih učnih načrtih/kurikulumih

V hrvaških srednješkolskih/gimnazijskih učnih načrtih/kurikulumih je bilo poučevanje književnosti navadno predlagano ob upoštevanju predvsem literarnozgodovinskega kriterija. To pomeni, da so literarna obdobja razvrščena po zgodovinskem poteku: od antične književnosti (oziroma od začetkov pismenstva na nacionalni ravni) do sodobnih literarnih smeri.⁴ Pri klasifikaciji starejših literarnih obdobj ni večjih težav, pojavijo pa se pri prikazu literarnih smeri v moderni in sodobni književnosti (20. in 21. stoletje). Da reševanje te težave ni vedno odvisno zgolj od kriterijev, ki jih je postavila literarna zgodovina (vemo, da je potreben določen časovni odmik, da – glede na prevladujoče slogovne značilnosti – literarno produkcijo lahko poimenujemo), kaže odnos avtorjev učnih načrtov/kurikuluma do (ne) vključevanja književnosti NOB vanje. Da bi te teze potrdili, smo analizirali učne načrte/kurikule, ki so bili v rabi neposredno pred osamosvojitvijo Republike Hrvaške (od osemdesetih do devetdesetih let prejšnjega stoletja), in tiste, ki so nastali po njeni osamosvojitvi (od devetdesetih let do danes).

1.1 Književnost NOB v učnih načrtih pred osamosvojitvijo Republike Hrvaške

V načrtu iz leta 1984,⁵ namenjenem srednjemu usmerjenemu izobraževanju, je bil pouk materinščine (ki se je uradno imenovala hrvaški ali srbski jezik) didaktično oblikovan v sistemu jezikovno-umetniškega področja, ki je zajemalo verbalni, vizualni in avditivni jezik in književnost, likovno kulturo ter scensko in filmsko kulturo. Kar zadeva literarne vsebine, je bila predvidena interpretacija del, ki so, razen svetovne književnosti, sodila v hrvaški, srbski, slovenski in makedonski korpus in književnost (skratka – književnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti). Poučevanje književnosti NOB je bilo predvideno v okviru t. i. pristopa k literarnemu (umetniškemu) delu (1. letnik) ter tematskega sklopa Književnost NOB in tema revolucije v sodobni književnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti (3. letnik). Za 1. letnik je bila predlagana interpretacija (v sklopu Lirika) pesmi Jureta Kaštelana *Svijetliš u tmini* (Svetiš v temi) in ljudske pesmi *Druže Tito, ljubičice bijela* (Tovariš Tito, vijolica bela). Za 3. letnik so bili predvideni naslednji avtorji in dela: Vladimir Nazor: *Titov Naprijed!* (Titov Naprej!), Ivan Goran Kovačić: *Jama*, Oton Župančič: *Veš, poet, svoj dolg?* (Pjesniče, znaš li svoj dug), Jure Kaštelan: *Tifusari* (Tifusariji), Skender Kulenović: *Stojanka majka Knežopoljka* (Stojanka, mati knežopoljska), Branko Ćopić: *Pjesma mrtvih proletera* (Pesem mrtvih proletarcev), Matej Bor: *Srečanje* (Susret), Oskar Davičo: *Pesma* (Pesem), Aco Šopov: *Oči*, Mirko Banjević: *Sutjeska*, Slavko Vukosavljević: *Kadinjača* in Fadil Hoxha: *Kad proljeće kasni* (Ko pomlad zamuja).

Neposredno nakon rata prevladavala je poetika socijalističkog realizma, koja je najviše traga ostavila u kritici i esejistici, ali je zanimljivo da u tom razdoblju izlaze i književna djela koja ududaraju od socrealističkih normi (npr. P. Šegedin: *Djeca božja*, V. Parun: *Zore i vihori*, R. Marinković: *Proze*, V. Desnica: *Zimsko letovanje*).³ Što se pak tiče beletristike koja je tematski vezana uz NOB, kao književna vrsta osobito je bila popularna poema (M. Franičević: *Govorenje Mikule Trudnega*, V. Popović: *Oči, J. Kaštelan: Tifusari*, O. Šolc: *Noć*). Po popularnosti nisu zaostajale ni zbirke pripovijedaka o partizanskom ratu (I. Dončević: *Bezimeni*, J. Horvat: *Za pobjedu*).

1. Književnost NOB-a u hrvatskim srednjoškolskim/gimnazijskim nastavnim programima/kurikulima

Uobičajeno je bilo da se u hrvatskim srednjoškolskim/gimnazijskim nastavnim programima/kurikulima predlagalo poučavanje književnosti uvažavajući, prije svega, književnopovijesni kriterij. To znači da su stilske formacije poredane u povijesnome slijedu: od antičke književnosti (odnosno početaka pismenosti na nacionalnoj razini) do suvremenih kretanja u literaturi.⁴ I dok nema većih problema s klasifikacijom starijih razdoblja književnosti, oni se pojavljuju u prikazu književnih kretanja, odnosno pravaca u modernoj i suvremenoj književnosti (20. i 21. stoljeće). Da rješavanje tog problema ne ovisi uvijek samo o kriterijima koje je postavila znanost o književnosti (znamo da je potreban stanovit vremenski odmak kako bi se, prema prevladavajućim stilskim obilježjima, književna produkcija mogla imenovati), pokazuje odnos autora nastavnih programa/kurikula prema (ne) uvrštavanju književnosti NOB-a u njih. Kako bismo potvrdili ove teze, pristupili smo analizi nastavnih programa/kurikula koji su bili u upotrebi neposredno prije osamostaljenja Republike Hrvatske (od 80-ih do 90-ih godina prošlog stoljeća) te onih osmišljenih nakon njena osamostaljenja (od 90-ih godina do danas).

1.1. Književnost NOB-a u nastavnim programima prije osamostaljenja Republike Hrvatske

U programu iz 1984. godine,⁵ namijenjenog srednjem usmjerenom obrazovanju, nastava materinskog jezika (koji se službeno zove hrvatski ili srpski jezik) didaktički je oblikovana u sustavu jezično-umjetničkog područja koje obuhvaća verbalni, vizualni i auditivni jezik te književnost, likovnu kulturu, scensku i filmsku kulturu. Što se književnih sadržaja tiče, predviđa se interpretacija djela koja, osim svjetske književnosti, pripadaju hrvatskom, srpskom, slovenskom i makedonskom korpusu i književnosti (ukratko – književnosti jugoslavenskih naroda i narodnosti). Poučavanje književnosti NOB-a predviđeno je u sklopu Pristupa književnom (umjetničkom) djelu (1. razred) i obrazovne jezgre **Književnost NOB** i tema revolucije u suvremenoj književnosti jugoslavenskih naroda i narodnosti (3. razred). Za 1. se razred predlaže interpretacija (u sklopu Lirike) pjesma Jure Kaštelana *Svijetliš u tmini* i narodne pjesme *Druže Tito, ljubičice bijela*. Za 3. razred predviđeni su ovi autori i djela: Vladimir Nazor: *Titov Naprijed!*, Ivan Goran Kovačić: *Jama*, Oton Župančič: *Pjesniče, znaš li svoj dug*, Jure Kaštelan: *Tifusari*, Skender Kulenović: *Stojanka majka Knežopoljka*, Branko Ćopić: *Pjesma mrtvih proletera*, Matej Bor: *Susret*, Oskar Davičo: *Pesma*, Aco Šopov: *Oči*, Mirko Banjević: *Sutjeska*, Slavko Vukosavljević: *Kadinjača* i Fadil Hoxha: *Kad proljeće kasni*.

Za 4. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja iste godine izlazi nastavni program,⁶ koji se svojom koncepcijom razlikuje od onog namijenjenog prvim trima razredima po tome što je napušten književnopovijesni pristup književnim sadržajima. Književna su djela, nastala u 20. stoljeću, u njemu raspoređena prema književnim rodovima: lirika, epika, drama i esej. Od književnih ostvarenja tematike NOB-a predviđena je, u sklopu obrazovne jezgre Epika, obrada romana crnogorskog književnika Mihajla Lalića *Lelejska gora*.

3 K temu so precej pripomogla stališča Petra Šegedina (1949) in Miroslava Krleža (1952), ki sta se zoperstavila pragmatizmu in utilitarizmu propagatorjev t. i. socialističnega realizma.

4 Ta kriterij ni upoštevan samo na začetku 1. letnika srednjih šol/gimnazij, kjer se poučevanje književnosti začne z učnimi temami iz literarne teorije (t. i. pristop k literarnemu besedilu).

5 Hrvatski ili srpski jezik, književnost, scenska i filmska umjetnost, Jezično-umjetničko područje, Zajedničke osnove srednjeg usmjerenog obrazovanja (Hrvaški ali srbski jezik, književnost, scenska in filmska umjetnost, Jezikovno-umetniško područje, Skupne osnove srednjega usmerjenega izobraževanja), Zagreb: Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, 24. april 1984.

3 Tome su u velike pridonijeli istupi Petra Šegedina (1949.) i Miroslava Krleža (1952.) koji su se suprotstavili pragmatizmu i utilitarizmu propagatora tzv. socijalističkog realizma.

4 Taj kriterij nije primijenjen samo na početku 1. razreda srednjih škola/gimnazija gdje poučavanje književnosti počinje s nastavnim temama iz teorije književnosti (tzv. Pristup književnom djelu).

5 Hrvatski ili srpski jezik, književnost, scenska i filmska umjetnost, Jezično-umjetničko područje, Zajedničke osnove srednjeg usmjerenog obrazovanja, Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, Zagreb, 24. travnja 1984.

6 Program hrvatskoga ili srpskoga jezika, književnosti, scenske i filmske umjetnosti za IV. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja, Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, Zagreb, 18. prosinca 1984.

Za 4. letnik srednjega usmerjenega izobraževanja je istega leta izšel učni načrt,⁶ ki se je od načrta, namenjenega prvim trem letnikom, v zasnovi razlikoval po tem, da je bil v njem opuščen literarnozgodovinski pristop k literarnim vsebinam. Literarna besedila, nastala v 20. stoletju, so bila v tem načrtu razporejena po literarnih zvrsteh: lirika, epika, dramatika in esejistika. Izmed literarnih del s tematiko NOB je bila (v tematskem sklopu Epika) predviđena obravnava romana *Lelejska gora* črnogorskoga književnika Mihajla Lalića.

1.2 Književnost NOB v učnih načrtih/kurikulumih po osamosvojitvi Republike Hrvaške

Po osamosvojitvi Hrvaške, ko so bile v srednješkolski vzgojno-izobraževalni sistem znova vpeljane gimnazije (1995), je književnost 20. stoletja v klasifikacijskem smislu doživela pomembne spremembe. Tako so predstavnici književnosti NOB obravnavani v tematskih sklopih Avantgarda, modernistična gibanja in socialna književnost (2. obdobje, 1929–1952) ter Druga moderna (1952–1968).⁷ V prvi tematski sklop je bil umeščen Ivan Goran Kovačić s pesnitvijo *Jama* in pesmijo *Moj grob*. Med avtorje druge moderne je bil uvrščen Jure Kaštelan. Predlagana je bila interpretacija njegove pesmi *Tifusari* (*Tifusariji*) ali, po izbiri, pesmi *Konjic bez konjika* (*Konj brez konjenika*) ali *Jadikovka kamena* (*Jadikovanje kamna*).

Z letošnjim šolskim letom (2019/2020) so se v hrvaškem osnovnoškolskem in srednješkolskem izobraževanju začeli reformni postopki, znani kot *Škola za život* (*Šola za življenje*). Ena od velikih novosti te reforme je uvajanje nove paradigme v zasnovi kurikulumu. Tako je v kurikulumu za hrvaški jezik⁸ opušćena zasnova prejšnjih učnih načrtov: namesto tematskih sklopov, učnih tem in vsebin se uvajajo t. i. vzgojno-izobraževalni izidi, o literarnih vsebinah, s katerimi se dosejajo, pa v večji meri odloćajo učitelji (ki »samostojno izberejo odlomke besedil za dosejanje vzgojno-izobraževalnih izidov v skladu s svojo profesionalno presojo«), medtem ko so literarna besedila navedena v manjši meri. Med obveznimi literarnimi deli, ki so navedena v vsebinah za doseganje vzgojno-izobraževanih izidov v zvezi z literarnozgodovinskimi obdobji v 20. stoletju (4. letnik gimnazije), ne najdemo niti enega dela s tematiko NOB. Kurikulum vsebuje (v poglavju F) dve vrsti seznamov literarnih del, ki naj bi jih dijaki med gimnazijskim šolanjem prebrali: a) seznam obveznih literarnih del za celostno branje in b) seznam klasićnih hrvaških in svetovnih literarnih del za branje odlomkov.⁹ Na prvem seznamu je Vladimir Nazor (izbor iz poezije), na drugem pa sta Jure Kaštelan (izbor iz poezije) in Ivan Goran Kovačić (*Jama* in izbor iz poezije). Ker so literarni opusi V. Nazorja, I. G. Kovačića in J. Kaštelana precej širši od del z vojno tematiko, lahko rećemo, da bodo gimnazijci od vseh besedil, povezanih z NOB, z doloćeno gotovostjo prebrali samo odlomke iz *Jame* I. G. Kovačića.

Na podlagi analize srednješkolskih/gimnazijskih učnih načrtov/kurikulumov iz časa pred osamosvojitvijo Republike Hrvaške in po njej lahko zapišemo naslednje sklepe o kvantitativni in kvalitativni zastopanosti književnosti s tematiko NOB pri srednješkolskem/gimnazijskem pouku književnosti:

- v učnih načrtih (za srednje usmerjeno izobraževanje) iz obdobja pred osamosvojitvijo Hrvaške je bila književnost NOB vključena v loćen tematski sklop v okviru pregleda književnosti 20. stoletja (za 3. letnik);
- v teh načrtih, ki so zajemali literarne vsebine iz jugoslovanske književnosti, je bilo (za 1. letnik v t. i. pristopu k literarnemu/umetniškemu delu, za 3. letnik v tematskem sklopu Književnost NOB in tema revolucije v sodobni književnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti, za 4. letnik v tematskem sklopu Lirika) skupno predlaganih 15 književnikov; ne glede na veliko število avtorjev je bil pri izbiri njihovih del upoštevan slogovno-umetniški kriterij;
- didaktični instrumentarij, ki spremlja te načrte, učitelje napotuje na večplastno interpretacijo literarnih del: ta zajema tematsko-motivno, literarnoteorićno, jezikovno-slogovno in etićno raven;

1.2. Književnost NOB-a u nastavnim programima/kurikulima nakon osamostaljenja Republike Hrvatske

Nakon osamostaljenja Hrvatske, kad se u srednješkolski odgojno-obrazovni sustav ponovno uvode gimnazije (1995.), književnost 20. stoljeća doživljava, u smislu klasifikacije, znaćajne preinake. Tako se predstavnici književnosti NOB-a poućavaju u sklopu obrazovne jezgre Avangarda, modernistićki pokreti i socijalna književnost (II. razdoblje, 1929.–1952.) i Druge moderne (1952.–1968.).⁷ U prvu obrazovnu jezgru smješćen je Ivan Goran Kovačić sa svojom poemom *Jama* i pjesmom *Moj grob*. Među pisce Druge moderne uvršćen je Jure Kaštelan. Predlaže se interpretacija njegove poeme *Tifusari ili, po izboru, pjesma Konjic bez konjika ili Jadikovka kamena*. Od ove je školske godine (2019./2020.) u hrvatskom osnovnoškolskom i srednješkolskom obrazovanju započela primjena reformskih zahvata poznatih pod nazivom *Škola za život*. Jedna od velikih novina ove reforme predstavlja uvođenje nove paradigme u koncepciji kurikula. Tako se u kurikulumu za Hrvatski jezik⁸ napušta koncepcija prethodnih nastavnih programa: umjesto obrazovnih jezgra, nastavnih tema i jedinica uvode se tzv. odgojno-obrazovni ishodi, a o književnim sadržajima kojima se oni ostvaruju u većoj mjeri odlučuju nastavnici (koji „samostalno odabire ulomke tekstova za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda prema svojoj profesionalnoj procjeni“) dok su obvezni književni tekstovi navedeni u manjoj mjeri. Među obaveznim književnim djelima, koja su navedena u sadržajima za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda književnopovijesnih razdoblja u 20. stoljeću (4. razred gimnazije) ne nailazimo ni na jedno ostvarenje s tematikom NOB-a. Kurikul donosi (u poglavlju F), dvije vrste popisa književnih djela koja bi ućenici tijekom gimnazijskog školovanja trebali proćitati: a) Popis obveznih književnih tekstova za cjelovito ćitanje i b) Popis klasićnih hrvatskih i svjetskih književnih tekstova za cjelovito ćitanje ulomaka.⁹ Na prvom se popisu našao Vladimir Nazor (izbor iz poezije), a na drugom Jure Kaštelan (izbor iz poezije) i Ivan Goran Kovačić (*Jama* i izbor iz poezije). Kako je Nazorov, Goranov i Kaštelanov književni opus mnogo širi od djela s ratnom tematikom, to moćemo zakljućiti da će gimnazijalci od svih djela vezanih uz NOB s izvjesnom sigurnošću proćitati samo ulomke iz Goranove *Jame*.

Na temelju analiza srednješkolskih/gimnazijskih nastavnih programa/kurikula prije i nakon osamostaljenja Republike Hrvatske moćemo donijeti ove zakljućke o kvantitativnoj i kvalitativnoj prisutnosti književnosti s tematikom NOB-a u srednješkolskoj/gimnazijskoj nastavi književnosti:

- u nastavnim programima(za srednje usmjereno obrazovanje) iz razdoblja koje je prethodilo osamostaljenju Hrvatske, književnost NOB-a je izdvojena kao zasebna obrazovna jezgra u sklopu pregleda književnosti 20. stoljeća (za 3. razred);
- u tim je programima, koji su obuhvaćali književne sadržaje iz jugoslovanske književnosti bilo predloćeno (za 1. razred u Pristupu književnom/umjetnićkom djelu, za 3. razred u obrazovnoj jezgri Književnost NOB i tema revolucije u suvremenoj književnosti jugoslovanskih naroda i narodnosti, za 4. razredu obrazovnoj jezgri Lirika) ukupno 15 književnika; bez obzira na velik broj pisaca, pri izboru njihovih ostvarenja, vodilo se računa o stilsko-umjetnićkom kriteriju;
- u metodićkom instrumentariju koji prati te programe nastavnike se upućuje na višeslojnu interpretaciju književnih djela: ona obuhvaća tematsku-motivsku, teorijsko-književnu, jezićno-stilsku i etićku razinu;
- u nastavnim programima/kurikulima nakon osamostaljenja Hrvatske primjetan je drukćiji pristup književnosti NOB-a, prvenstveno u kvantitativnom smislu – književni sadržaji, predvićeni za gimnazijsku nastavu književnosti, smrećotoćeni su na svjetsku i hrvatsku književnost (u potpunosti su izostavljeni slovenski, srpski, bosanski, crnogorski i makedonski pisci);
- u periodizaciji književnosti NOB-a ne pripada više zasebno mjesto – njezini su predstavnici ukljućeni u književne pravce književnosti 20. stoljeća;
- u aktualnom kurikulumu za Hrvatski jezik za gimnazije književnost s tematikom NOB-a prisutna je samo periferno – za školsku interpretaciju nije predvićen ni jedan cjeloviti tekst, jedino je Goranova *Jama* predvićena kao cjelovito djelo za ućenićko samostalno ćitanje;
- od pisaca partizana u svim su nastavnim programima/kurikulima (prije i nakon osamostaljenja Hrvatske) prisutni jedino Vladimir Nazor, Ivan Goran Kovačić i Jure Kaštelan, iako ne uvijek nućno s radovima vezanim uz ratno razdoblje.

6 Program hrvatskog ili srpskog jezika, književnosti, scenske i filmske umjetnosti za IV. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja (Program hrvaškega ali srbskega jezika, književnosti, scenske in filmske umetnosti za 4. letnik srednjega usmerjenega izobraževanja), Zagreb: Vjesnik Republićkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizićku i tehnićku kulturu SR Hrvatske, 18. december 1984.

7 Hrvatski jezik za gimnazije (Hrvaški jezik za gimnazije), Zagreb: Glasnik ministarstva prosvjete i športa, 1995.

8 Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj (Kurikulum za ućni predmet hrvaški jezik za osnovne škole in gimnazije v Republiki Hrvaški), Zagreb: Narodne novine 10/2019, 29. 1. 2019.

9 Seznama sta urejena po abecednom redu imen književnikov in nista razdeljena na razrede oz. letnike.

7 Hrvatski jezik za gimnazije, Glasnik ministarstva prosvjete i športa, Zagreb, 1995.

8 Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, Narodne novine 10/2019, Zagreb, 29. 1. 2019.

9 Popisi su sastavljeni po abecednom redu književnika i nisu podijeljeni po razredima.

Sl. 1: Vladimir Nazor (kip Stjepana Gračana, 1972). Foto: © Rudolf Abraham www.rudolfabraham.co.uk

- v učnih načrtih/kurikulumih iz časa po osamosvojitvi Hrvatske je opazen drugačen pristop h književnosti NOB, predvsem v kvantitativnem smislu – literarne vsebine, predvidene za gimnazijski pouk književnosti, so osredotočene na svetovno in hrvaško književnost (v celoti so izpuščeni slovenski, srbski, bosanski, črnogorski in makedonski avtorji);
- v periodizaciji književnost NOB nima več posebnega mesta – predstavniki te književnosti so vključeni v literarne smeri književnosti 20. stoletja;
- v aktualnem kurikulumu za hrvaški jezik za gimnazije je književnost s tematiko NOB navzoča samo obrobno – za šolsko interpretacijo ni predvideno nobeno besedilo v celoti, le *Jama* I. G. Kovačiča je predvidena kot celotno besedilo za dijakovo samostojno branje;
- izmed partizanskih avtorjev so v vseh učnih načrtih/kurikulumih (pred osamosvojitvijo Hrvatske in po njej) navzoči samo Vladimir Nazor, Ivan Goran Kovačić in Jure Kaštelan, četudi ne vedno nujno z besedili iz vojnega obdobja.

2. Položaj in obravnava literarnih besedil s tematiko NOB Vladimirja Nazorja, Ivana Gorana Kovačiča in Jureta Kaštelana pri srednješkolskem/gimnazijskem pouku književnosti

Omenili smo že, da so med NOB in neposredno po njem nastala literarna besedila, ki s kakovostjo presegajo čas nastanka in so postala pomemben del hrvaške zgodovinske dediščine. Med ustvarjalce, ki so v vojnem in prvem povojnem obdobju prispevali verze antologijske vrednosti, sodijo Vladimir Nazor, Ivan Goran Kovačić in Jure Kaštelan. Analiza srednješkolskih/gimnazijskih načrtov kaže, da sta se njihov položaj in pristop k njihovu delu v izobraževalnem sistemu v obdobju od osemdesetih let prejšnjega stoletja do danes spreminjala. Na to niso vplivale spremembe v umetniško-znanstveni oceni njihovega ustvarjanja, temveč spremembe, ki so se v hrvaški družbi po osamosvojitvi zgodile na ideološkem področju.

2.1 Vladimir Nazor

Vladimir Nazor (1876–1949) je bil pesnik, prozaist in prevajalec, ki je ustvarjal v nekaj literarnih obdobjih – od moderne do sodobne hrvaške književnosti. Legendaren je njegov prehod na osvobodeno ozemlje (»s čolnom čez Kolpo« z Ivanom Goranom Kovačičem), kjer je med vojno in po osvoboditvi napisal zadnje zbirke verzov in proze: *Pjesme partizanke* (*Pesmi partizanke*) (1944), dnevnik *S partizanima* (*S partizani*) (1945) in *Legende o drugu Titu* (*Legende o tovarišu Titu*) (1946). Zaradi literarnega angažmaja in velike priljubljenosti, ki jo je užival, je postal predsednik izvršnega odbora ZAVNOH-a¹⁰ in prvi predsednik hrvaškega sabora. Po njem se imenuje tudi najpomembnejša hrvaška državna nagrada, ki jo vsako leto podelijo za najboljše umetniške dosežke na področju književnosti, glasbe, filma, likovnih in uporabnih umetnosti, gledališke umetnosti ter arhitekture in urbanizma.

Do devetdesetih let prejšnjega stoletja je bil Vladimir Nazor pri srednješkolskem pouku književnosti obravnavan na monografski ravni, interpretirali so tudi besedila, povezana s tematiko NOB (*Na Vučevu*, Čamac na Kupi (Čoln na Kolpi), *Titov Naprijed!* (*Titov Napređ!*) idr.). V aktualnem kurikulumu, naj ponovimo, ga najdemo edino na seznamu obveznih literarnih besedil za celotno branje, in sicer z izborom iz lirike. Lahko rečemo, da Nazorja novi čoln ne pelje »na tisto stran vode, / na težka, vendar sveta pota / poštenja in svobode«, ¹¹ temveč v pozabo.

V tem smislu je simptomatična tudi usoda Nazorjevega kipa, ki ga je leta 1972 izdelal Stjepan Gračan. Gre za visok bronast kip, postavljen v zagrebškem parku Tuškanac, ki prikazuje korakanje postaranega suhljatega pesnika, ogrnjene z vojaškim plaščem in s partizansko kapo na glavi. Nekajkrat se je že zgodilo, da ga je kdo (nikoli ujet) prevrnil. »Vendar spet stoji in hodi, neločljiv od zvezde, ki je na njegovi pesniški glavi častni simbol« ¹² (slika 1).

2. Položaj i pristup književnim djelima s tematikom NOB-a Vladimira Nazora, Ivana Gorana Kovačiča i Jure Kaštelana u srednjoškolskoj/gimnazijskoj nastavi književnosti

Već je rečeno da su, u tijeku i neposredno nakon NOB-a, nastala književna djela koja svojom kvalitetom nadilaze vrijeme nastanka te su postala značajnim dijelom hrvatske povijesne baštine. Među stvaraocima koji su u ratnom i prvom poslijeratnom razdoblju dali stihove antologijske vrijednosti spadaju Vladimir Nazor, Ivan Goran Kovačić i Jure Kaštelan. Analiza srednjoškolskih/gimnazijskih programa pokazuje da se njihov položaj i pristup njihovom djelu u obrazovnom sustavu mijenjao u razdoblju od 80-ih godina prošlog stoljeća do danas. Na to nisu utjecale promjene u umjetničko-znanstvenoj ocjeni njihova stvaralaštva, već promjene koje su se dogodile na ideološkom planu u hrvatskome društvu nakon osamostaljenja Hrvatske.

2.1. Vladimir Nazor

Vladimir Nazor (1876. – 1949.) pjesnik je, prozaist i prevoditelj koji je stvarao kroz nekoliko literarnih epoha – od moderne do suvremene hrvatske književnosti. Legendaran je njegov prijelaz na oslobođeni teritorij (1942. godine „čamac preko Kupe“ zajedno s Ivanom Goranom Kovačićem), gdje je u toku rata i poslije oslobođenja napisao svoje posljednje zbirke stihova i proze: *Pjesme partizanke* (1944.), *dnevnik S partizanima* (1945.) i *Legende o drugu Titu* (1946.). Zahvaljujući književnom angažmanu i velikoj popularnosti koju je uživao, postao je predsjednik Izvršnog odbora ZAVNOH-a¹⁰ i prvi predsjednik Hrvatskog sabora. Po njemu je nazvana i najznačajnija hrvatska državna nagrada koja se dodjeljuje svake godine za najbolja umjetnička ostvarenja u književnosti, glazbi, filmu, likovnim i primijenjenim umjetnostima, kazališnoj umjetnosti te arhitekturi i urbanizmu.

Do 90-ih godina prošlog stoljeća Vladimir Nazor se u srednjoškolskoj nastavi književnosti obrađivao na monografskoj razini pa su se interpretirala i djela vezana uz tematiku NOB-a (*Na Vučevu*, *Čamac na Kupi*, *Titov Naprijed!* i dr.). U aktualnom se kurikulumu, da ponovimo, našao jedino na Popisu obveznih književnih tekstova za cjelovito čitanje s izborom iz lirike. Možemo konstatirati da Nazora neki novi čamac ne odvodi „na onu stranu vode/na teške al svete puteve/poštenja i slobode“, ¹¹ već u zaborav.

Simptomatična je u tom smislu i sudbina Nazorova kipa, kojeg je 1972. izradio Stjepan Gračan. Brončani je to visoki kip, postavljen u zagrebačkom parku Tuškanac, koji prikazuje koračanje ostarjelog mršavog pjesnika ogrnutog šinjelom s partizanskom kapom na glavi. Dogodilo se nekoliko puta da ga netko, nikad uhvaćen, sruši. „Ali on opet stoji i hoda, neodvojiv od zvijezde koja je na njegovoj pjesničkoj glavi častan simbol“ ¹² (Slika 1).

10 Hrvatski protifašistični svet narodne osloboditve (op. prev.).

11 Verzi iz Nazorjeve pesmi *Čoln na Kolpi* (1942), v kateri govori o odhodu v partizane.

12 Pofuk, Branimir: *Premda ga svako malo obore, Nazorov kip na Tuškancu stoji i hoda pod časnom zvijezdom* (Četudi ga vsake toliko prevrnejo, Nazorjev kip na Tuškancu stoji in hodi pod časno zvezdo), Zagreb: Jutarnji list, 6. junij 2018.

10 Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske.

11 Stihovi iz Nazorove pjesme *Čamac na Kupi* (1942.) u kojoj je opjevao svoj odlazak u partizane.

12 Pofuk, Branimir: *Premda ga svako malo obore, Nazorov kip na Tuškancu stoji i hoda pod časnom zvijezdom*, Jutarnji list, 6. lipnja 2018.

Sl. 2: Ivan Goran Kovačić (spomenik Vojina Bakića, 1956). Foto: Antonio Šiber.

Sl. 3: Jure Kaštelan (portret / bista Stipeta Sikirice, 1974)

2.2 Ivan Goran Kovačić

Pojav pesnika, pripovednika, kritika, esejista in prevajalca Ivana Gorana Kovačića (1913–1943) je v hrvaški književnosti poseben. Gre za književnika, ki je rodni Gorski kotar vpeljal kot temo v hrvaško književnost¹³ (prozna knjiga *Dani gnjeva* (Dnevi jeze), 1936, knjiga kajkavske poezije *Ognji i rože* (Ognji in rože), 1946), ki je bojevitost in angažiranost izkazoval že pred vojnimi grozotami (programska pesem *Pjesniku* (Pesniku), 1938, grozljivi epitaf *Moj grob*, 1937), kot avtor pesnitve *Jama* (1944), o kateri Frangeš upravičeno pravi, da je »najstrašnejša obsodba grozot v tedanji evropski poeziji«, ¹⁴ pa je postal klasik – ne samo hrvaške književnosti.

V *Jami*, najpomembnejši literarni stvaritvi, nastali med NOB (1944), sta prikazana vsa nesmiselnost vojnih krvavenj in nadčloveško trpljenje ljudi, ki so jih zajele vojne grozote. Gre za epopejo boja, v katerem se po trpljenju in smrti sluti novo, lepše življenje.¹⁵ Pesnitev je sestavljena iz desetih monološko oblikovanih spevov, skladnih šest- in štirivrstičnic, napisanih na poetični način, kakršnega v književnosti redko srečamo.

Veliko – ne samo hrvaških – književnikov, glasbenikov in likovnih umetnikov je pretresla kruta smrt I. G. Kovačića,¹⁶ veliko jih je navdihnilo njegovo prezgodaj in nasilno prekinjeno umetniško ustvarjanje (Kaštelan ga je poimenoval »pevec s prerezanim glasom«) in veliko jih je svoja dela posvetilo njegovemu talentu. I. G. Kovačić je postal umetniška tema – o tem pričajo npr. literarna dela avtorjev D. Tadijanovića, V. Nazorja, V. Parun, Paula Eluarda, J. Kaštelana, O. Šolca, A. Šoljana, B. Miljkovića, M. Ristića in D. Cesarića; dela skladateljev K. Baranovića, B. Bjelinskega, N. Hercigonje, S. Horvata, B. Sakača in L. Županovića; dela likovnih umetnikov (slikarjev in kiparjev) P. Picassa, Z. Price, E. Murtića, J. Mišeta, F. Vaića, J. Vanište, T. Gerića, I. Lovrenčića in V. Bakića.

Med temi deli velja omeniti skulpturi *Vojina Bakića*,¹⁷ ki upodabljata glavo Ivana Gorana Kovačića. Ena je postavljena v parku Ribnjak v Zagrebu, druga, kovinska inačica pa v Lukovdolu, rojstnem kraju Ivana Gorana Kovačića¹⁸ (slika 2).

2.2. Ivan Goran Kovačić

Osebuja je pojava u cjelokupnoj hrvatskoj književnosti pjesnika, pripovjedača, kritičara, esejiste i prevoditelja Ivana Gorana Kovačića (1913. – 1943.). Književnik je to koji je uveo rodni Gorski kotar kao temu u hrvatsku književnost¹³ (knjiga proze Dani gnjeva, 1936., knjiga kajkavske poezije Ognji i rože, 1946.), svoju je borbenost i angažiranost pokazivao i prije ratnih strahota (programatska pjesma Pjesniku, 1938., stravični epitaf Moj grob, 1937.), a kao autor poeme Jama (1944.), za koju s pravom Frangeš kaže da je „najstrašnija osuda strahote u ondašnjoj europskoj poeziji“, ¹⁴ postaje klasik, ne samo hrvatske književnosti.

U Jami, najznačajnijem književnom ostvarenju nastalom u toku NOB-a (1944.), prikazana je sva besmislenost ratnih krvarenja i nadčovječanske muke što su ih proživljavali ljudi zahvaćeni ratnim strahotama. Epopeja je to jedne borbe u kojoj se, nakon muka i smrti naslućuje novi, ljepši život.¹⁵ Poema je to od deset monološko oblikovanih pjevanja, skladnih sekstina i katrena ispjevanih takvim poetskim načinom kakav se rijetko sreće u književnosti.

Potreseni Goranovom okrutnom smrću¹⁶ i inspirirani njegovim prerano i nasilno prekinutom stvaralačkim radom (Kaštelan ga je nazvao „pjevačem prerezana glasa“) , mnogi su, ne samo hrvatski, književnici, glazbenici i likovni umjetnici posvetili svoje radove njegovom talentu. Goran je postao umjetnička tema - o tome svjedoče npr. djela pisaca D. Tadijanovića, V. Nazora, V. Parun, Paula Eluarda, J. Kaštelana, O. Šolca, A. Šoljana, B. Miljkovića, M. Ristića i D. Cesarića; kompozitora K. Baranovića, B. Bjelinskog, N. Hercigonje, S. Horvata, B. Sakača i L. Županovića; likovnih umjetnika (slikara i kipara) P. Picassa, Z. Price, E. Murtića, J. Mišea, F. Vaića, J. Vanište, T. Gerića, I. Lovrenčića i V. Bakića.

Među tim radovima valja spomenuti skulpture Vojina Bakića¹⁷ koje predstavljaju glavu Ivana Gorana Kovačića. Jedna je od njih (kamena) postavljena u parku Ribnjak u Zagrebu, a druga, metalna varijanta, u Lukovdolu, rodnom mjestu Ivana Gorana Kovačića.¹⁸ (Slika 2)

13 Ljubezen do rodne grude je izkazal tudi tako, da je k svojemu imenu in priimku dodal ime Goran, ki pred tem ni obstajalo kot osebno lastno ime, temveč kot oznaka za prebivalca Gorskega kotarja.

14 Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti (Zgodovina hrvaškega slovstva)*, Zagreb – Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, 1987, str. 348.

15 Verzi iz 10. speva *Jame* so zapisani na bakreni plošči na vhodu v Spominski muzej Jasenovac.

16 Proti koncu leta 1942 je z Vladimirom Nazorjem odšel v partizane, preživel 4. in 5. sovražno ofenzivo, julija 1943 pa ga je v bližini Foče pričakalo četniško rezilo.

17 Vojin Bakić (1915–1992), eden največjih hrvaških kiparjev 20. stoletja. Njegovi spomeniki, posvečeni NOB, ki imajo veliko umetniško vrednost, so bili v devetdesetih letih bodisi zanemarjeni bodisi uničeni.

18 V Lukovdolu na dan rojstva I. G. Kovačića, na prvi dan pomladi, od leta 1964 poteka pesniška prireditev. Takrat podelijo nagradi Goranov venec (od leta 1971) in goran za mlade pesnike (od leta 1977).

13 *Svoju ljubav prema zavičaju iskazao je i dodavanjem si imena Goran, kojeto njega nije postojalo kao osobno ime već kao oznaka stanovnika Gorskog kotara.*

14 Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987., str. 348.

15 *Stihovi iz 10. pjevanja Jame ispisani su na bakrenoj ploči na ulazu u Memorijalni muzej Spomen-područja Jasenovac.*

16 *Krajem 1942. s Vladimirom Nazorom odlazi u partizane, prolazi 4. i 5. neprijateljsku ofenzivu, a u srpnju 1943. u blizini Foče dočekala ga je četnička kama.*

17 *Vojin Bakić (1915. – 1992.), jedan od najvećih hrvatskih kipara 20. stoljeća. Njegovi spomenici posvećeni NOB-u, visoke umjetničke vrijednosti, 90-ih su godina ili zapušteni ili devastirani.*

18 *U Lukovdolu se, od 1964. održava pjesnička manifestacija na dan Goranova rođenja, prvog dana proljeća. Na njoj se uručuju nagrade Goranov vijenac (od 1971.) i Goran za mlade pjesnike (od 1977.).*

Številni umetniki so likovno interpretirali *Jamo*. Najbolj znane so ilustracije Eda Murtića in Zlatka Price iz leta 1944.¹⁹ Za *Jamo* I. G. Kovačića je bilo veliko zanimanja tudi na tujem. Tako je že leta 1948 izšel francoski prevod (*La fosse comune*), ki mu je bila dodana tudi pesem Paula Éluarda *Tombeau de Goran Kovatchitch* (*Grob Gorana Kovačića*). Ena od dveh francoskih izdaj je bila pospremljena z ilustracijo, z bakrorezom Pabla Picassa.

Sklenemo lahko, da je spomin na I. G. Kovačića v svetu umetnosti ohranjen. Kaj pa v vzgojno-izobraževalnem sistemu?

Vse do aktualnega kurikulumu so pesnive I. G. Kovačića v hrvatski srednješkolski/gimnazijski literarni vzgoji in izobraževanju interpretirali kot besedilo v celoti (in je bilo kot takšno tudi natisnjeno v čitankah/učbenikih). Interpretacija pesnitve je bila deležna zaslužene pozornosti. V učbeniku je bil uporabljen širok spekter didaktičnega instrumentarija: od instrumentarija, ki omogoča in pogojuje recepcijo umetniške vsebine (ob besedilnih predlogah je bilo tudi likovno gradivo), instrumentarija, ki omogoča razumevanje, analizo in pomen vsebine, prek instrumentarija za preučevanje znanstvenih vsebin (odlomki iz literarnih kritik) in novih pojmov do instrumentarija, ki spodbuja, organizira, razvija in vrednoti različne oblike samostojnega raziskovalnega in ustvarjalnega dela dijakov.

Od letošnjega šolskega leta je učitelju možnost, ali bo *Jamo* izbral kot predlogo za interpretacijo, prepuščena »glede na njegovo profesionalno presojo«.

2.3 Jure Kaštelan

Da je mogoče z motivi NOB uresničiti vrhunske umetniške stvaritve, je s svojimi verzi dokazal Jure Kaštelan (1919–1990). Da gre za pesnika z izvirno asociativno-metaforično pisavo, je bilo mogoče slutiti že ob izidu njegove prve pesniške zbirke *Crveni konj* (*Rdeči konj*) (1940), ki je bila zaradi levičarske intonacije prepovedana. Kaštelan se je leta 1942 pridružil partizanskemu gibanju, kjer je deloval v kulturnih in propagandnih dejavnostih. Pesnik je izkušnjo vojne resničnosti pretočil v verze, ki so z lepoto in angažirano modernostjo obogatili hrvatsko književnost. Tu mislimo predvsem na pesnitev *Tifusari* (*Tifusariji*), ki – ob *Jami* I. G. Kovačića – pomeni vrh hrvatske lirike na temo vojne in revolucije. *Tifusariji* so izšli v pesniški zbirki *Pijetao na krovu* (*Petelin na strehi*) (1950). O pesnitvi je Frangeš navdihnjeno zapisal: »Tifusariji, ti tragični sanjači revolucije, borci, izključeni iz stroja, vendar vključeni v veliko kolono trpljenja in vizije, so pri Kaštelanu našli resničnega pesnika. Pesnik, ki se istoveti z njimi, vodi čarobno narekanje, v katerem se objemata smrt in svoboda, resnično trpljenje in izsanjana zmaga.«²⁰ *Tifusariji* so pesnitev o človekovem trpljenju, osvobodena revolucionarne retorike (slika 3).

Čeprav je bil Jure Kaštelan zagovornik pesniške in likovne avantgarde,²¹ je bil v novjšem času zaradi »partizanskih« pesmi in pesmi o gradnji domovine (Jugoslavije) deležen določenega prezira in zanikanja svojega pesništva.²²

Brojni su umjetnici likovno interpretirali Jamu. Najpoznatije su ilustracije Ede Murtića i Zlatka Price iz 1944.¹⁹ Goranova Jama izazvala je i velik interes i izvan zemlje. Tako je već 1948. objavljen njezin francuski prijevod (La fosse comune) u čije je izdanje uvrštena i pjesma Paula Eluarda Tombeau de Goran Kovatchitch (Grob Gorana Kovačića) inspirirana tragičnom sudbinom Ivana Gorana Kovačića. Jedno od dva francuska izdanja popraćeno je ilustracijom, tj. bakrorezom Pabla Picassa. Možemo zaključiti da je uspomena na Gorana sačuvana u svijetu umjetnosti. A u odgojno-obrazovnom sustavu?

Sve do aktualnog kurikula u hrvatskom srednjoškolskom/gimnazijskom književnom odgoju i obrazovanju Goranova se poema interpretirala kao cjeloviti tekst (koji je kao takav bio i tiskan u čitankama/učbenicima). Njezinoj se interpretaciji pridavala zaslužena pažnja. U udžbeniku je primijenjen širok dijapazon metodičkog instrumentarija: od instrumentarija koji omogućuje i uvjetuje recepciju umjetničkog sadržaja (uz tekstne predloške, postojali su likovni materijali), instrumentarija koji omogućuje razumijevanje, analizu i značenje sadržaja preko instrumentarija proučavanje znanstvenih sadržaja (odlomci iz književnih osvrta,) novih pojmova do instrumentarija koji potiče, organizira, razvija i vrednuje različite oblike samostalnog, istraživačkog i stvaralačkog rada učenika.

Od ove se školske godine ostavlja nastavniku mogućnost hoće li izabrati Jamu kao predložak za interpretaciju, „ovisno o njegovoj profesionalnoj procjeni.“

2.3. Jure Kaštelan

Kako se na motivima NOB-a mogu ostvariti vrhunski umjetnički dosezi, pokazao je svojim stihovima Jure Kaštelan (1919.–1990.). Da se radi o pjesniku originalnog asocijativno-metaforičkog izričaja dalo se naslutiti već pri izlasku njegove prve zbirke pjesama Crveni konj (1940.), koja je, zbog ljevičarske intonacije, zabranjena. Kaštelan se 1942. godine priključuje partizanskom pokretu u kojem djeluje u kulturnim i propagandnim aktivnostima. Iskustvo ratne stvarnosti pretočit će pjesnik u stihove koji će, svojom ljepotom i angažiranim modernitetom, obogatiti hrvatsku književnost. Tu prije svega mislimo na poemu Tifusari, koja, uz Goranovu Jamu, predstavlja najviši domet hrvatske lirike o temi rata i revolucije. Tifusari su izišli u zbirci pjesama Pijetao na krovu (1950.). O poemi je nadahnuto pisao Frangeš: „Tifusari, ti tragični sanjari revolucije, borci isključeni iz stroja, ali uključeni u veliku kolonu patnje i vizije, našli su u Kaštelanu istinskoga pjesnika. Identificiran s njima, pjesnik začine čudesnu zapijevku u kojoj se grle smrt i slabost, zbiljska patnja i izmaštana pobjeda.“²⁰ Tifusari su poema o ljudskoj patnji, lišena revolucionarne retorike (Slika 3).

Iako je Jure Kaštelan bio pobornik pjesničke i likovne avantgarde,²¹ njegove će ga „partizanske“ pjesme i pjesme o izgradnji domovine (Jugoslavije) u novije vrijeme stajati određenog prezira i dovesti do izvjesnog nijekanja njegova pjesništva.²²

19 Pesniško-grafično mapo, o kateri poznavalci pravijo, da je ena najlepših v Evropi nastalih knjig, ki so jih natisnili partizani, sta oblikovala v Topuskem, po kongresu kulturnih delavcev Hrvaške. Mapa vsebuje 16 litografij, ovitek je narejen iz padalske svile, naklada je bila 250 primerkov, izdelava pa je bila končana v improviziranih pogojih v partizanski delavnici.

20 Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti (Zgodovina hrvatskega slovstva)*, Zagreb – Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, 1987, str. 385.

21 Literarna zgodovina je ugotovila, da je Kaštelan eden od tvorcev modernega hrvatskega izraza, kar je izkazano v njegovi metaforiki, pesniški strukturi, urbaniziranju folklornega ipd. Poleg tega je bil eden od ustanoviteljev likovne skupine EXAT. Znano je tudi njegovo dolgoletno sodelovanje z I. Piceljem in E. Murtićem.

22 O tem, kaj se je zgodilo s Kaštelanom v samostojni Hrvaški, je M. Jergović zapisal: »V tistem novem času niso vedeli, kaj bi z Juretom Kaštelanom. Vpisovali so ga v lastno zgodovino ali mu hranili – četudi podnajemniški – prostor v hrvaški kulturi kot pomembnemu sodelavcu pri, sicer genialni, izdaji *Svetega pisma*, kot legendarnemu profesorju z zagrebške jugoslavistike in sijajnemu literarnemu teoretiku, strelvodu zakletih in ujetih hrvaških pesnikov, disidentov in preklethih, kot tenkočutnemu lirskemu in pastoralnemu pesniku, kot pesniku poljiške rodne grude s skorajda ognjiščnimi sentimentali za vsak kamen, panj in kočo te slavne hrvaške pokrajine. Pri tem so morali iz pesniškega opusa amputirati vsa tista mesta, pesmi in pesnitve, kjer so omenjeni Tito, revolucija, Jugoslavija, Balkan, tako da so iz Jureta Kaštelana naredili literarnega invalida, po meri lastnega pogleda na svet in nacionalno kulturo. Z rovnico so razbili tudi to lepo partizansko glavo.« Jergović, Miljenko: *Nošen morem Jure je nosio more ljubavi (Jureta je nosilo morje in Jure je nosil morje ljubavi)*, Zagreb: Jutarnji list, 23. januar 2010.

19 *Oni su tu poetsko-grafičku mapu, za koji znalci kažu, da je jedna od najljepših knjiga nastala u Evropi koju su tiskali partizani, napravili u Topuskom, nakon Kongresa kulturnih radnika Hrvatske. S ukupno 16 litografija, mapa je uvezena u padobransko platno, tiskana u 250 primjeraka i dovršena pod improviziranim uvjetima u partizanskoj radionici.*

20 Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske - Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987., str. 385.

21 *Književna je znanost utvrdila da je Kaštelan jedan od tvoraca modernog hrvatskog izraza, što se očituje u njegovoj metaforici, strukturi pjesme, urbaniziranju folklornog i sl. Uz to, jedan je od osnivača likovne grupe EXAT-a. Poznata je i dugogodišnja suradnja s I. Piceljem i E. Murtićem.*

22 *O tome što se dogodilo s Kaštelanom u samostalnoj Hrvatskoj M. Jergović piše: „U to novo vrijeme, nisu znali što bi i kako bi s Juretom Kaštelanom. Upisivali su ga u vlastitu povijest ili mu čuvali - makar i podstanarsko - mjesto u hrvatskoj kulturi kao važnoga suradnika na, inače genialnom, izdanju Biblije, kao legendarnog profesora sa zagrebačke jugoslavistike i blistavoga književnog teoretičara, gromobrana ukletih i uhapšenih hrvatskih pjesnika, disidenata i prokletnika, kao tankočutnoga lirskog i pastoralnog pjesnika, poljičkoga zavičajca, s gotovo ognjištarskim sentimentima za svaki kamen, panj i udericu ove slavne hrvatske pokrajine. Pritom su iz pjesničkog opusa morali amputirati sva ona mjesta, pjesme i poeme, na kojima su spomenuti Tito, revolucija, Jugoslavija, Balkan, tako da su od Jure Kaštelana načinili književnoga invalida, po mjeri vlastitoga pogleda na svijet i nacionalnu kulturu. Budakom su razbili i tu lijepu partizansku glavu.“ Jergović, Miljenko: Nošen morem Jure je nosio more ljubavi, Jutarnji list, Zagreb, 23. siječnja 2010.*

Ta sprememba odnosa do Kaštelanovega pesništva je vidna tudi v njegovem položaju pri srednješkolskem/gimnazijskem pouku književnosti. V srednješkolskih učnih načrtih iz časa do osamosvojitve Hrvaške je bil Kaštelan navzoč v 1. in 3. letniku. V 1. letniku (v tematskem sklopu *Lirika*) je bila predlagana interpretacija njegove pesmi *Svijetliš u tmini* (*Svetiš v temi*). Kot je pisalo v didaktičnih navodilih, naj bi bil poudarek na tematiki, strukturi, jeziku in slogu te literarne vrste. V 3. letniku, v okviru poučevanja književnosti NOB, je bila predlagana celostna obravnava pesnitve *Tifusarji*. V središču interpretacije so bile, poleg tematsko-motivnih, jezikovno-slogovne in etične značilnosti pesniškega besedila.

V učnem načrtu za gimnazije (1995) se je položaj Jureta Kaštelana spremenil. Predlagana je bila interpretacija *Tifusarjev*, vendar zdaj v alternaciji s pesmima *Konjic bez konjika* (*Konj brez konjenika*) ali *Jadikovka kamena* (*Jadikovanje kamna*). V učbeniku, sestavljenem po tem načrtu,²³ ni več *Tifusarjev* – zamenjani so bili z navedenima pesmima. O Kaštelanovem vojnem in povojnem pesništvu niti besede – samo stavek: »Po vrnitvi iz partizanov je študiral na Filozofski fakulteti v Zagrebu.«²⁴ Tudi v kurikulumu Šole za življenje ni *Tifusarjev*. Na seznamu klasičnih hrvaških in svetovnih literarnih besedil za branje odlomkov je izbor iz Kaštelanove poezije.

3. Sklep

Analiza učnih programov/kurikulumov za srednješkolsko/gimnazijsko literarno vzgojo in izobraževanje je potrdila izhodiščno tezo raziskave – o položaju in pristopu h književnosti NOB niso vedno odločale kategorije, ki jih je vzpostavila literarna zgodovina. Partizanska književnost je zastopana v večji ali manjši meri – odvisno od prevladujoče uradne ideologije. Četudi bi se lahko strinjali, da je bilo v obdobju pred osamosvojitvijo Hrvaške (obdobje socializma) književnosti NOB danega precej prostora, se težko strinjamo z zanemarjanjem te književnosti v obdobju po osamosvojitvi Hrvaške (obdobje parlamentarne demokracije). To nazorno dokazujejo pristopi k vojnim opusom Vladimirja Nazorja, Ivana Gorana Kovačiča in Jureta Kaštelana. Zastavimo lahko vprašanje, ali bo današnji gimnazijec razumel, zakaj se najpomembnejša nagrada za dosežke v hrvaški kulturi imenuje po književniku, o katerem je pri pouku materinščine komaj kaj slišal – Vladimirju Nazorju. Ne verjamemo, da mu bo z golj delna interpretacija Kovačičevega najpretnesljivejšega dela o človeškem trpljenju med vojno omogočila spoznanje o veličini njegove pesniške besede v okviru evropske književnosti. In zakaj mu ne bi omogočili vstopa v svet Kaštelanove modernosti, prežete s humanim idealom njegovih (tudi) vojnih verzov?

Neovrgljivo dejstvo je, da je pisana beseda del skupne kulturne zgodovine Hrvaške in da skozi stoletja priča o kulturni identiteti. Zaradi pisane besede ne pozablamo dogodkov, razmišljanj in usod ljudi skozi zgodovino in sedanost. Se kulturna identiteta štiti z zamaščenjem pesniške besede? Ali z rušenjem in uničevanjem spomenikov partizanom in žrtvam fašizma? In to v času, ko smo priča, kako se po vsej svobodni Evropi revizionistično prirokuje zgodovina, ko se pojavlja vse več ksenofobije, antisemitizma, neonacizma in rasizma.

Pesnik Jure Kaštelan je že davno tega rekel: »Do revolucij ne pride zato, da bi se o njih pisale pesmi. Tako pesmi kot revolucije se rojevajo, da bi ohranile dostojanstvo človeka, njegovo osnovno pravico do miru, svobode in ustvarjanja.«

Čas je, da ga slišimo.

Prevedla Đurđa Strsoglavec

Ta promjena odnosa prema Kaštelanovu pjesništvu vidljiva je i u njegovu položaju u srednjoškolskoj/gimnazijskoj nastavi književnosti. U srednjoškolskim nastavnim programima do osamostaljenja Hrvatske, Kaštelan je prisutan u 1. i 3. razredu. U 1. se razredu (u sklopu obrazovne jezgre *Lirika*) predlaže interpretacija njegove pjesme *Svijetliš u tmini*. Kako piše u metodičkim uputama, naglasak je stavljen na razinu tematike, kompozicije, jezika i stila te književne vrste. U 3. razredu, u sklopu poučavanja književnosti NOB-a, predlaže se cjelovita obrada poeme *Tifusari*. U središtu interpretacije nalaze se, uz tematsko-motivsku, jezično-stilske i etičke značajke pjesničkog teksta.

U nastavnom programu za gimnazije (1995.) mijenja se položaj Jure Kaštelana. Predlaže se interpretacija *Tifusara*, ali sad u alternaciji s pjesmama *Konjic bez konjika* ili *Jadikovkom kamena*. U udžbeniku, sastavljenom prema tom programu,²³ nema više *Tifusara* – zamijenjeni su navedenim pjesmama. O Kaštelanovu ratnom i poratnom pjesništvu ni riječi – samo rečenica: »Nakon povratka iz partizana studirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.«²⁴

Tifusara nema ni u kurikulumu Škole za život. Na Popisu klasičnih hrvatskih i svjetskih književnih tekstova za cjelovito čitanje ulomaka nalazi se izbor iz Kaštelanove poezije.

3. Zaključak

Analiza nastavnih programa/kurikula za srednjoškolski/gimnazijski književni odgoj i obrazovanje pokazala je ispravnost polazne teze istraživanja – o položaju i pristupu književnosti NOB-a nisu uvijek odlučivale kategorije koju je ustanovila znanost o književnosti. Ovisno o prevladavajućoj službenoj ideologiji, partizanska će književnost biti više ili manje zastupljena. Iako bismo se mogli složiti da je u razdoblju prije osamostaljenja Hrvatske (razdoblje socijalizma) književnosti NOB-a dan povelik prostor, teško se možemo složiti sa zanemarivanjem te književnosti u razdoblju nakon osamostaljenja Hrvatske (razdoblje parlamentarne demokracije). To zorno dokazuju pristupi ratnim opusima Vladimira Nazora, Ivana Gorana Kovačiča i Jure Kaštelana. Možemo postaviti pitanje hoće li današnji gimnazijalac razumjeti zašto se najznačajnija nagrada za dostignuća u hrvatskoj kulturi zove prema književniku o kojem da su jedva nešto čuli na satu materinskog jezika – Vladimiru Nazoru. Ne vjerujemo da će mu samo parcijalna interpretacija Goranova najpotresnijeg djela o čovjekovu stradanju u ratu omogućiti spoznaju o veličini njegove pjesničke riječi u sklopu evropske književnosti. Zašto mu ne omogućiti ulaz u svijet Kaštelanova moderniteta prožetog humanim idealom njegovih (i) ratnih stihova?

Nepobitna je činjenica da je pisana riječ dio ukupne kulturne povijesti Hrvatske i da kroz stoljeća svjedoči o kulturnom identitetu. Zahvaljujući njoj ne zaboravljaju se događaji, razmišljanja i sudbine ljudi kroz povijest i sadašnjost. Štiti li se kulturni identitet prešućivanjem pjesničke riječi? Ili rušenjem i devastiranjem spomenika partizanima i žrtvama fašizma? I to u vremenu u kojem svjedočimo diljem slobodne Evrope revizionističkom prekrajanju povijesti, pojavama sve veće ksenofobičnosti, antisemitizma, neonacizma i rasizma.

A pjesnik Jure Kaštelan davno je rekao: »Ne vode se revolucije da se o njima pišu pjesme. I pjesme i revolucije rađaju se da sačuvaju dostojanstvo čovjeka, njegovo osnovno ljudsko pravo na mir, slobodu i stvaralaštvo.«

Vrijeme je da ga se poslušna.

23 Pandžić, Vlado; Kekez, Josip: *Književnost 4, Udžbenik za IV. razred gimnazije*, I. izdanje (*Književnost 4, Učbenik za 4. letnik gimnazije*, 1. izdaja), Zagreb: Profil, 1996.

24 Prav tam, str. 266. Tudi tako skopa informacija ne drži. Kaštelan se je na Filozofsko fakultetu u Zagrebu vpisal leta 1938. Med študijem so ga nekajkrat prijeli in zaprli zaradi sodelovanja na demonstracijah. Študij je prekinil leta 1942, ker je odšel v partizane. Po vojni, leta 1949, je na Filozofski fakulteti v Zagrebu opravil zaključni diplomski izpit in nato do upokojitve leta 1980 tam delal kot profesor literarne teorije.

23 Pandžić, Vlado – Kekez, Josip: *Književnost 4, Udžbenik za IV. razred gimnazije*, I. izdanje, Profil, Zagreb, 1996.

24 Idem, str. 266. I ovako štura informacija je netočna. Kaštelan se upisao na Filozofski fakultet u Zagrebu 1938. godine. Za vrijeme studija nekoliko je puta hapšen i zatvaran radi sudjelovanja u demonstracijama. Studij prekida jer 1942. odlazi u partizane. Nakon rata, 1949., položio je završni diplomski ispit na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, gdje kao profesor teorije književnosti radi sve do umirovljenja 1980. godine.

Literatura

1. Bogdanović, Bogdan: *Ukleti neimar*, Split: Feral Tribune, 2001.
2. Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, 1987.
3. Jergović, Miljenko: *Nošen morem Jure je nosio more ljubavi*, Zagreb: Jutarnji list, 23. januar 2010.
4. Kovačić, Ivan Goran: *Ognjevi i ruže* (ur. V. Pavlečić), Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1975.
5. Pofuk, Branimir: *Premda ga svako malo obore, Nazorov kip na Tuškancu stoji i hoda pod časnom zvijezdom*, Zagreb: Jutarnji list, 6. junij 2018.
6. Roksandić, Drago; Filipčić Maligec, Vlatka: *Kultura antifašizma*, Zagreb: Zagrebačka naklada, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.
7. Skok, Joža: *Dozivi Gorana*, Zagreb: Školske novine, 1973.

Viri**a) Učni načrti/kurikulumi**

1. *Hrvatski ili srpski jezik, književnost, scenska i filmska umjetnost*, Jezično-umjetničko područje, Zajedničke osnove srednjeg usmjerenog obrazovanja, Zagreb: Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, 24. april 1984.
2. *Program hrvatskoga ili srpskoga jezika, književnosti, scenske i filmske umjetnosti za IV. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja*, Zagreb: Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, 18. december 1984.
3. *Hrvatski jezik za gimnazije*, Zagreb: Glasnik ministarstva prosvjete i športa, 1995.
4. *Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj*, Zagreb: Narodne novine 10/2019, 29. 1. 2019.

b) Učbenici/čitanke

1. Pandžić, Vlado; Kekez, Josip: *Književnost 4, Udžbenik za IV. razred gimnazije*, 1. izdaja, Zagreb: Profil, 1996.
2. Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav: *Književnost 4, Čitanka*, 2., spremenjena izdaja, Zagreb: Školska knjiga, 1992.
3. Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav: *Književnost i scenska umjetnost 4, Čitanka*, 4. (1. spremenjena) izdaja, Zagreb: Školska knjiga, 1991.
4. Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav: *Književnost 4*, Zagreb: Školska knjiga, 1980.
5. Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav: *Književnost i scenska umjetnost 1, Čitanka s pregledom književnosti*, 2. izdaja, Zagreb: Školska knjiga, 1986.
6. Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav: *Književnost i scenska umjetnost 1, Čitanka s pregledom književnosti*, 2., spremenjena izdaja, Zagreb: Školska knjiga, 1992.
7. Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav: *Književnost i scenska umjetnost 3*, 5. (1. spremenjena) izdaja, Zagreb: Školska knjiga, 1991.
8. Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav; Kajić, Rasima: *Književnost, scenska i filmska umjetnost 4, Čitanka*, Zagreb: Školska knjiga, 1988.
9. Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav; Kajić, Rasima: *Književnost, scenska i filmska umjetnost 3, Čitanka s pregledom književnosti*, 2., dopolnjena in predelana izdaja, Zagreb: Školska knjiga, 1988.
10. Rosandić, Dragutin; Šicel, Miroslav; Kajić, Rasima: *Književnost, scenska i filmska umjetnost 3, Čitanka s pregledom književnosti*, 3. izdaja, Zagreb: Školska knjiga, 1989.

Spletni strani

<http://www.avantgarde-museum.com/kolekcija/ht/autor.php?lang=hr&autor=47>
www.antoniosiber.org/lukovdol_bakic_kovacic.html

Literatura

1. Bogdanović, Bogdan: *Ukleti neimar*, Split: Feral Tribune, 2001.
2. Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, *Nakladni zavod Matice hrvatske - Cankarjeva založba*, Zagreb – Ljubljana, 1987.
3. Jergović, Miljenko: *Nošen morem Jure je nosio more ljubavi*, *Jutarnji list*, Zagreb, 23. siječnja 2010.
4. Kovačić, Ivan Goran: *Ognjevi i ruže* (ur. V. Pavlečić), *Nakladni zavod Matice hrvatske*, Zagreb, 1975.
5. Pofuk, Branimir: *Premda ga svako malo obore, Nazorov kip na Tuškancu stoji i hoda pod časnom zvijezdom*, *Jutarnji list*, 6. lipnja 2018.
6. Roksandić, Drago – Filipčić Maligec, Vlatka: *Kultura antifašizma*, *Zagrebačka naklada, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 2016.
7. Skok, Joža: *Dozivi Gorana*, *Školske novine*, Zagreb, 1973.

Izvori**a) nastavni programi/kurikuli**

1. Hrvatski ili srpski jezik, književnost, scenska i filmska umjetnost, *Jezično-umjetničko područje, Zajedničke osnove srednjeg usmjerenog obrazovanja*, *Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske*, Zagreb, 24. travnja 1984.
2. Program hrvatskoga ili srpskoga jezika, književnosti, scenske i filmske umjetnosti za IV. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja, *Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske*, Zagreb, 18. prosinca 1984.
3. Hrvatski jezik za gimnazije, *Glasnik ministarstva prosvjete i športa*, Zagreb, 1995.
4. Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, *Narodne novine 10/2019*, Zagreb, 29. 1. 2019.

b) udžbenici/čitanke

1. Pandžić, Vlado – Kekez, Josip: *Književnost 4, Udžbenik za IV. razred gimnazije*, I. izdanje, *Profil*, Zagreb, 1996.
2. Rosandić, Dragutin – Šicel, Miroslav: *Književnost 4, Čitanka*, 2. izmijenjeno izdanje, *Školska knjiga*, Zagreb, 1992.
3. Rosandić, Dragutin – Šicel, Miroslav: *Književnost i scenska umjetnost 4, Čitanka*, 4. (1. izmijenjeno izdanje), *Školska knjiga*, Zagreb, 1991.
4. Rosandić, Dragutin – Šicel, Miroslav: *Književnost 4, Školska knjiga*, Zagreb, 1980.
5. Rosandić, Dragutin – Šicel, Miroslav: *Književnost i scenska umjetnost 1, Čitanka s pregledom književnosti*, II izdanje, *Školska knjiga*, Zagreb, 1986.
6. Rosandić, Dragutin – Šicel, Miroslav: *Književnost i scenska umjetnost 1, Čitanka s pregledom književnosti*, II, izmijenjeno izdanje, *Školska knjiga*, Zagreb, 1992.
7. Rosandić, Dragutin – Šicel, Miroslav: *Književnost i scenska umjetnost 3*, 5. (1. izmijenjeno izdanje), *Školska knjiga*, Zagreb, 1991.
8. Rosandić, Dragutin – Šicel, Miroslav - Kajić, Rasima: *Književnost, scenska i filmska umjetnost 4, Čitanka*, *Školska knjiga*, Zagreb, 1988.
9. Rosandić, Dragutin – Šicel, Miroslav - Kajić, Rasima: *Književnost, scenska i filmska umjetnost 3, Čitanka s pregledom književnosti*, 2. dopunjeno prerađeno izdanje, *Školska knjiga*, Zagreb, 1988.
10. Rosandić, Dragutin – Šicel, Miroslav - Kajić, Rasima: *Književnost, scenska i filmska umjetnost 3, Čitanka s pregledom književnosti*, 3. izdanje, *Školska knjiga*, Zagreb, 1989.

Internetske stranice

www.avantgarde-museum.com/kolekcija/ht/autor.php?lang=hr&autor=47
www.antoniosiber.org/lukovdol_bakic_kovacic.html